

Vergrijzing De architect aan zet?

Ouderen vormen binnenkort de grootste woondoelgroep, zowel in Nederland als in grote delen van West-Europa. Niet eerder in de geschiedenis bestond de urgentie om op zo'n grote schaal en in zo'n snel tempo na te denken over geschikte ouderenhuisvesting. De grootste uitdaging ligt in het transformeren van de bestaande woningvoorraad, aangezien veel aanstaande ouderen zelf huiseigenaar zijn en niet kunnen, willen of mogen verhuizen. Welke mogelijkheden zijn er voor woningen die aansluiten bij de leefstijl van de fitte en levenslustige oudere van nu en die anticiperen op een grotere zorgvraag van de zorgbehoevende oudere van straks? Hoe zien architecten deze opgave? En welke rol zien zij voor zichzelf weggelegd in deze thematiek?

Tekst
Anne Seghers

Eric Vreedenburgh, Caro van Dijk en Vlaams Bouwmeester Peter Swinnen, alle drie werkzaam op het vlak van (ouderen)zorg, geven hun visie op de vergrijzingsthematiek en de rol van de architect hierin. Hoewel hun gezichtspunten zich in verschillende hoeken van het spectrum bevinden, zijn ze het tussen de regels door opvallend met elkaar eens. De belangrijkste overeenkomst is dat zij voor de architect wel degelijk een rol als inspirator weggelegd zien binnen het vergrijzingsthema. Alle drie denken ze echter ook dat de slagkracht van de architect te beperkt is om werkelijk een cultuurverandering teweeg te brengen. Daartoe zijn de belangen in de huidige verzorgingsstaat te groot. Enkel wanneer een architect onderdeel is van een bouwprogramma waarbij de noodzakelijke hoofdrolspelers op het gebied van zorg, beleid en bouw aangehaakt zijn, zoals Peter Swinnen voorstelt, wordt architectuur een middel om beleid te veranderen en kan er innovatie optreden. Maar er zijn ook verschillen. Het veranderende krachtenveld van partijen die opereren in de ruimtelijke ontwikkeling en de afbrokkelende verzorgingsstaat creëren een domein vol vragen en onduidelijkheden als het op vergrijzings-

bestendig bouwen aankomt. Dat is terug te zien in de uiteenlopende visies op de positie van de architect in dit speelveld. Zo ziet Caro van Dijk de architect als een scenarioschetser die dicht bij de steeds initiatiefrijkere ouderen opereert. Peter Swinnen daarentegen ziet de architect werkzaam als onderdeel van een coalitie met relevante hoofdrolspelers, die van bovenaf, op het hoogste niveau, verandering teweegbrengt. Eric Vreedenburgh positioneert de architect hier tussen deze uitersten in. Hij beschrijft een speler die de vraag van de opdrachtgever – vaak een zorginstelling – volgt en die de opgave van bovenaf verknoopt met de wens van onderop. Kortom, iedereen zoekt naar antwoorden, oplossingen en kansen om zo goed mogelijk om te gaan met de huisvestingsopgave die de grijze golf met zich meebrengt.

Eric Vreedenburgh
(Archipelontwerpers) kreeg voor het pilotproject PasWoning een eervolle vermelding van de Hedy d'Anconaprijs voor excellente zorgarchitectuur. Deze woning bevindt zich in Het Dorp in Arnhem, een speciale woonwijk geheel gericht op gehandicapten en aangepast wonen die zich heeft ontwikkeld tot een

kenniscentrum op het gebied van technologische ontwikkelingen in het aangepast wonen. De PasWoning is door verplaatsbare schuifwanden geheel aan te passen aan specifieke woonwensen van bewoners en bevat daarnaast een enorm palet aan technologische ondersteuning, zoals domotica.

"Momenteel is de aandacht voor de combinatie zorg en wonen enorm. Ik bekijk deze belangstelling met enige scepsis. Het slaat snel door richting tunnelvisie voor ouderenzorg, waarin ik veel vooroordelen over zorgarchitectuur bevestigd zie. Het neigt al gauw naar het bouwen van klinische monoculturen in een rustige omgeving. Met het project PasWoning laat ik zien dat een zorgwoning architectonisch niet onder hoeft te doen voor een villa. Daarmee demonstreer ik dat zorgwoningen geruisloos aanwezig kunnen zijn binnen het bestaande woningaanbod, iets wat momenteel ontbreekt. Flexibiliteit is altijd belangrijk geweest in mijn werk. Deze overtuiging bleek van grote waarde toen ik per toeval terecht kwam in de opgave van zorg en ouderen. Het verbaast me hoe weinig bouwprojecten inzetten op flexibiliteit. Terwijl ik energie- en functieneutraal

1 De PasWoning doorbreekt het klinisch karakter van de geldende norm in de zorg-architectuur. De luxe uitstraling creëert een prettig woonklimaat. Foto Ronald Tilleman

2 Door het interieur niet specifiek als zorgwoning te ontwerpen, is de PasWoning af te stemmen op de wensen van de bewoner. Foto Ronald Tilleman

1

2

Thema: Zorg Een groeiend deel van de bevolking heeft behoefte aan zorg. Naast de technische ontwikkelingen en het groeiende inzicht in het effect van architectuur op het welzijn van mensen, is daarom de belangrijkste opgave, omgevingen te maken die zo alledaags mogelijk zijn.

bouwen juist als grootste uitdaging zie binnen de vergrijzingsthematiek. Ook bij ouderen is het zo dat hun wensenpakket onderling totaal verschillend is. Het is geen homogene groep, dus laten we vooral veel mogelijkheden openhouden en niet te specialistische ontwerpen maken. De opdrachtgever in Arnhem, Siza, deelt deze mening. Zij zijn overtuigd van de kracht van flexibi-liteit, waarmee een woning aan elk wensenpakket van bewoners is aan te passen. In mijn optiek moet je dus geen speciale zorgwoningen ontwikkelen, maar flexibele behuizingen die in potentie een zorgwoning kunnen worden. En deze woningen mogen ook best heel aantrekkelijk zijn, waar mensen met veel plezier kunnen wonen. De toegepaste technologie in de PasWoning is niet leidend maar volgend geweest aan de flexibiliteit. Het ontwerp is niet nauwsluitend opgehangen aan de huidige technologie. Ik heb groots ingezet op de mogelijkheden om toekomstige technieken te implementeren. De bouw is ontzettend traag in vergelijking met de snelheid waarmee de technologie zich ontwikkelt. Ik zie technologie dan ook eerder als een extra laag van hypersnelle informatica gedrapeerd over het trage geraamte van een fysiek gebouw. Voor een architect is het van belang om de ruimtelijke

1 De Korenbloem in Kortrijk. De uitbreiding van het Landhuis richt zich op de parktuin. De tuin biedt bescherming, maar is tegelijkertijd de sleutel tot verweving met de buurt. *Beeld Tom Thys architecten*

2 De comfortabele en vertrouwde sfeer die de historische inrichting van het Landhuis biedt, blijft bij de renovatie en het gebruik van de villa als dagverzorgingscentrum behouden. *Beeld Tom Thys architecten*

voorwaarden te scheppen waarbinnen toekomstige technologische ontwikkelingen opgenomen kunnen worden. Ik denk dat voor de architect een kans ligt bij het ontwikkelen van nieuwe collectieve woningtypologieën die aansluiten bij de toekomstige vergrijzings situatie. Hier moet wel een gebalanceerd evenwicht zijn tussen wat collectief en privé is. Want straks ontstaat de situatie dat de grote groep ouderen een overschot aan tijd te besteden heeft. Daarom denk ik dat er vanzelf een hernieuwde belangstelling komt om tijd in het collectief te stoppen. Al de huidige en nieuwe technologische ontwikkelingen bestaan bij de gratie van vormen van 'nieuwe collectieve ruimtes'. Buiten het ontwikkelen en toepassen van flexibele concepten zie ik de rol van de architect binnen de vergrijzings-thematiek vrij beperkt. Want voordat een architect überhaupt aan de slag gaat, is al een hele wedstrijd gespeeld. De huidige cultuur rondom ouderenzorg en langer thuis wonen is vergroeid met grote bestuurlijke belangen van overheden en private partijen in de zorg en bouw. De aanstaande vergrijzing vraagt eigenlijk om een cultuurverandering, zodat regelgeving en financiële motieven niet in de weg staan van het ontwikkelen van flexibele, levensloopbestendige woningen. Maar de belangen en oogkleppen zijn momenteel zo groot, dat een architect nauwelijks invloed kan uitoefenen om de noodzakelijke cultuurverandering teweeg te brengen."

Peter Swinnen (Vlaams Bouwmeester) ontwikkelt een langetermijnvisie om vorm te geven aan het architectuurbeleid in Vlaanderen. Om niet in de retoriek te blijven hangen, werkt hij met pilootprojecten. Dit zijn experimentele bouwtrajecten waarbij hij architectuur als middel ziet om beleid aan te passen aan urgente opgaven van nu en de nabije toekomst. Concreet bestaat zo'n

traject uit de realisatie van vijf projecten binnen een termijn van vijf jaar. Onder voogdij van de vakminister mag bij de pilootprojecten bewust afgeweken worden van de vigerende regelgeving, om zo echt beleidsvoorbereidend te kunnen werken. In het piloottraject Zorg werkt Peter Swinnen samen met minister van Welzijn Jo Vandeurzen aan nieuwe visies op zorgconcepten en hun ruimtelijke uitwerking. Hierbij is specifieke aandacht voor concepten in de ouderenzorg, aangezien de vergrijzing ook in Vlaanderen voor de deur staat en een enorme huisvestingsopgave brengt. De visie van Peter Swinnen op zorgprojecten is samengevat in het pamflet 'Onzichtbare Zorg.'

"Sinds een paar jaar staat het vergrijzingsvraagstuk hoog op de politieke agenda in Vlaanderen. Dat is terug te zien in het piloottraject Zorg dat ik momenteel organiseer. In dit project ga ik op zoek naar concepten om zorgwonen voor ouderen weer onzichtbaar onderdeel te laten zijn van het stedelijk en maatschappelijk leven. De laatste jaren is een trend ontstaan om ouderen al bij de eerste tekenen van psychische of lichamelijke gebreken in een speciale zorgvoorziening te plaatsen. Deze gebouwen laten zich duidelijk als zodanig aflezen in de omgeving. Ze zijn vaak goedkoop neergezet, zonder oog voor duurzaamheid en bestaan uit kleine kamers in een klinische omgeving. Dit geeft bewoners het gevoel min of meer buiten de maatschappij te staan, beland op het eindstation van hun leven. Deze situatie maakt de laatste levensfase van mensen sterk afwijkend van het normale leven daarbuiten. Dit werkt niet alleen stigmatiserend, het is tevens onwenselijk en onhoudbaar in het licht van de demografische veranderingen. Het piloottraject Zorg creëert de mogelijkheid om architectuur als onderzoekend beleidsmiddel in te schakelen. De architecten die mogen partici-

peren in het project zijn zorgvuldig geselecteerd via een kwaliteitskamer. Want enkel zeer geëngageerde en onderlegde architecten hebben het in zich om deze condities volledig te benutten en tot een voorstel te komen dat daadwerkelijk het perspectief van beleidsverandering brengt. Dat is van belang omdat bij succesvolle resultaten van het pilootproject de regelgeving zal worden aangepast. Op deze manier is architectuur een instrument om beleid te testen, aan te vullen en aan te passen. De omgeving waarbinnen de pilootprojecten tot stand komen, is ingericht als een ideale testcultuur. Dat wil zeggen dat het project integraal is opgezet, dus met de zorg- en bouwsector gezamenlijk aan tafel, en met korte lijntjes tussen partijen die bepalend zijn voor regelgeving en beleid. Deze condities zijn noodzakelijk om kansrijke concepten in te bedden in de realiteit en verandering teweeg te brengen in de praktijk. Alleen onder deze voorwaarden kan innovatie tot stand komen. Zonder deze gereedschappen is het uiterst lastig om als architect werkelijk verandering te brengen. Binnen het vergrijzingsvraagstuk zie ik de architect dan ook enkel een cruciale rol spelen wanneer hij werkzaam is binnen een dergelijke constructie. Dan maakt hij immers deel uit van een slagkrachtige operatie, een bouwprogramma als het ware. De aanwezigheid van een bouwmeester in deze constructie is volgens mij van groot belang. Deze persoon treedt op als een bemiddelaar tussen de betrokken sectoren zoals de bouw en de zorg. Deze sectoren hebben elk grote economische en inhoudelijke urgenties en daarom is een dergelijke mediator nodig: iemand die gemeenschappelijke belangen kan verbinden, zonder partij te kiezen. Dan gaan de sectoren elkaar begrijpen en vertrouwen en pas dan zijn de condities gunstig om als architect verandering te brengen.

Future All Care Living Solution

Zorgaanbieder cv Peka en architectenbureau De Vylder Vinck Tailieu hebben in het Vlaamse Groot-Bijgaarden een woon-zorgzone gecreëerd. De inrichting voor zorgbehoevenden wordt hier als standaard voorzien en biedt ouderen de mogelijkheid in hun vertrouwde omgeving te blijven wonen. Verder is de zone een doodnormale wijk met sociale activiteiten en een intergeneratieve bevolking.

Qua woonconcepten voor ouderen die langer thuis willen en moeten wonen, zie ik vooral kansen in genereuze woningen. Deze woningen kunnen als het ware inkrimpen en uitdijen, meebewegend naarmate de behoeften van bewoners veranderen. Deze woningen zijn vooral niet stigmatiserend, maar zijn onherkenbaar opgenomen in onze gebouwde omgeving. Tevens zie ik veel mogelijkheden in collectiviteit, mede naar aanleiding van de eerste uitkomsten van een ander piloottraject, Collectief Wonen. De kansen liggen niet bij het massacollectief, maar bij de kleinere gemeenschap. De beweging die nu op gang komt, ziet de meerwaarde van collectiviteitswinsten weer in. Individueel wonen is niet alleen economisch oninteressant, het is ook sociaal-maatschappelijk onaantrekkelijk, zeker voor ouderen en kwetsbaren. Maar een werkelijke cultuuromslag van individueel naar collectief wonen kan pas ontstaan als mensen de meerwaarde aan den lijve ervaren, daarom zijn de pilootprojecten ook zo belangrijk. Die maken nieuwe concepten beleefbaar, waardoor ideeën veranderen in realiteit. Uiteraard spelen architecten ook een cruciale rol als het gaat om het verbeelden van mogelijkheden die het hoofd bieden aan de vergrijzing. Voor vele architectenbureaus betreft dit dan ontwerpend onderzoek of kleinschalige, individuele experimenten. Maar wanneer architecten niet werken in een omgeving die ingebed is in een beleids- en marktcontext, dus wanneer ze geen deel uitmaken van het eerder genoemde slagkrachtig bouwprogramma, zullen deze experimenten het sympathieke vaak niet kunnen ontstijgen. Ik zeg niet dat deze experimenten niet waardevol zijn, want dat zijn ze zeker, maar ze hebben niet afdoende slagkracht om een daadwerkelijke culturele verandering teweeg te brengen."

Caro van Dijk (Caro van Dijk Architectuur) rondde in 2013 het onderzoek *Koreisha*² af. In dit onderzoek stond de ouderenzorg en -huisvesting in Japan centraal. Japan is momenteel het meest vergrijste land ter wereld. Met dit project onderzocht ze welke lessen de Japanse situatie voor Nederland te bieden had. Naast haar onderzoekswerk houdt Caro van Dijk zich in haar ontwerp praktijk bezig met architectuur voor ouderenzorg en dementie.

"Op het eerste gezicht lijkt de Japanse situatie veel potentiële lessen te bieden voor de aanstaande vergrijzingsgolf in Nederland. In Japan is de ouderenzorg veel meer een zaak van de familie zelf, en speelde de overheid nooit een prominente rol – precies wat de Nederlandse overheid hier nu wil promoten. Daarnaast is de vergrijzing in Japan al bijna op haar hoogtepunt, terwijl de piek in Nederland pas over zo'n vijftien jaar verwacht wordt. Ik was dus benieuwd hoe de Japanse samenleving met zorg omgaat. Welke positie neemt de familie in en welke rol spelen de overheid en de markt in dit vraagstuk? Uiteindelijk bleek dat de kleine rol die de overheid in Japan inneemt ook zijn eigen problemen met zich meebrengt. Ook Japan is zoekende. Zo sprak ik gedurende mijn onderzoek naar de Japanse situatie ook enkele Japanse delegaties die op studiereis in Nederland waren om onze overheidsrol te begrijpen en inspiratie op te doen voor hun vergrijste situatie. De conclusie is dat nog niemand weet hoe het beste met de grote grijze golf omgegaan kan worden. Toch is het niet zo dat er helemaal geen lessen te leren zijn van de demografische situatie in Japan. Net als in Nederland kent ook Japan steeds meer ouderen die wonen en zorg zelf willen regelen. In Nederland is dat zichtbaar in kleine, zelf opgezette zorgcoöperaties en woningen die in particulier opdracht-

geverschap tot stand komen. Deze wens moet zeker gefaciliteerd worden, maar tegelijk moet er ook kwaliteit van wonen en zorg blijven voor mensen die dit niet zelf willen of kunnen organiseren. In Japan is het samenwonen van drie of meer generaties veel gebruikelijker dan in Nederland. De verzorgingsstaat heeft in Nederland sterk afbreuk gedaan aan familiale zorg, waardoor het de vraag is of bijvoorbeeld de Japanse meergeneratiewoning in Nederland ooit een populair concept zal worden. Tegelijk zijn in Japan ook moderne variaties op deze typologie te vinden die aantonen dat het samenwonen met meerdere generaties ook voor de jonge stedelijke generatie relevant is. Takurojuo vind ik een ander inspirerend voorbeeld met perspectief voor de Nederlandse situatie. Dit zijn kleine buurtzorgfaciliteiten in de wijk met een huiselijk karakter en bemand door een combinatie van professionele krachten en vrijwilligers. Het zijn locaties die functioneren als een plek met dagbesteding voor ouderen, maar die ook ondersteuning bieden aan mantelzorgers. Deze opzet komt in het Nederlandse beleid nog niet zo sterk naar voren, maar kan juist een flexibele, wijkgerichte oplossing bieden. Ik zie vooral een rol voor de architect in de ontwikkeling van nieuwe woonzorgconcepten. De huidige oplossingen in Nederland zijn allemaal tot stand gekomen binnen de kaders van de verzorgingsstaat. Nu deze context aan het afbrokkelen is, groeit de behoefte aan nieuwe concepten die stand houden in de nieuwe context. Verbeelding is hierbij een grote troef. Daarmee dragen architecten bij aan de noodzakelijke bewustwording bij de spelers, zowel bewoners als overheden en marktpartijen. Zij bevragen steeds vaker hun eigen rol in de huidige markt en op kleinere schaalniveaus zoals de wijk. Momenteel werk ik als architect samen met zorg-

partijen in deze zoektocht, werkend aan scenario's om de maatschappelijke verschuiving te koppelen aan de ruimtelijke implicaties en mogelijkheden. In mijn opinie ligt de grootste bijdrage van architecten aan het vergrijzingsvraagstuk dan ook in het leggen van nieuwe verbanden in de bestaande stedelijke situatie. Ik zie de architect dan als een soort scenarioschetser die toont wat de ruimtelijke implicaties zijn wanneer voorzieningen, menskracht en behoeften opnieuw verknoopt worden en hoe ouderen zich in deze context het beste kunnen organiseren. Maar ik zie deze rol van de architect nadrukkelijk bescheiden: dus geen professional die laat zien hoe mensen moeten leven zoals de instellingen van voorheen deden, maar een inspirator die het palet aan mogelijkheden voor ouderen zichtbaar maakt en ontplooit."

- 1 'Onzichtbare Zorg', Peter Swinnen, 2010-2011, www.vlaamsbouwmeester.be
- 2 www.koreisha.nl

1 NoAarchitecten hebben het palliatief centrum CODA zo ontworpen, dat de leefruimtes van de dagcentra en het hospice op veel verschillende manieren te gebruiken zijn. Bron Peter Swinnen, 'Onzichtbare Zorg'

2 Het wonen in een meergeneratiewoning is erg gebruikelijk in Japan. De moderne varianten van deze typologie kunnen in Nederland een alternatief vormen voor het wonen in een woonzorgcomplex. Beeld Caro van Dijk Architectuur

